

“Byloven står over Kongens Lov”¹

Et mikrohistorisk studie af fællesskabet på Drejø 1792-93 om retsudviklingen fra bylov til Danske Lov

Michael Dupont

Fortid og Nutid, marts 2006, s. 3-20.

Artiklen handler om kultursammenstød og bondestandens ændrede retsopfattelse i slutningen af 1700-tallet. Den tager sit udgangspunkt i en konflikt på Drejø i årene 1792-93 mellem øens bønder og deres præst; en konflikt, der bl.a. opstod som et resultat af landbrugets udvikling i denne periode. Som bekendt levede bønderne i Danmark i lokale jordfællesskaber, hvor hver gårdmand havde sin jord spredt på mange små lodder. Når der skulle pløjes, sås eller høstes, gjorde alle i landsbyen det samtidig. Men staten ønskede i sidste halvdel af det 18. århundrede med landboreformerne, der skulle styrke Danmarks økonomi, at hver bonde skulle have sin jord samlet eet sted og dyrke den uden direkte indblanding fra naboerne. I fællesskabets tid rettede man sig efter bylove, der blev vedtaget på lokalt plan, og som derfor ofte var forskellige fra by til by. Deres hovedfunktion var at regulere samarbejdet mellem landsbyfællerne og sørge for ro og orden, så med jordfællesskabernes ophævelse blev de efterhånden sat ud af spil. Overgangen fra en lokal jurisdiktion til en generel udbredelse af rigslovgivningen på landet må regnes for centralt for forståelsen af bøndernes forandrede levevilkår i disse år. Det er klart, at der pga. jordfællesskabernes ophævelse og de ændrede holdninger til landbosamfundenes økonomiske struktur skete en ændring i retsopfattelsen, således at man begyndte at rette sig efter Danske Lov i stedet for bylovene. Hvordan blev befolkningen påvirket af dette skift? Og begyndte denne udvikling allerede før de enkelte ejerlavs udskiftninger som et resultat af tidens strømninger? Det er nogle af de spørgsmål, der søges besvaret.²

Michael Dupont, født 1980. Stud. mag. ved Saxoinstituttet, afd. for Historie, Københavns Universitet. Ansat som dokumentalist og vejledningsvagt på Landsarkivet i København. Artiklen er et omskrevet BA-projekt. Privatadresse: Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup. E-post: michaeldupont@wanadoo.dk

Drejø

Drejø er den største ø i sognet af samme navn, der desuden består af øerne Skarø, Hjortø og Birkholm. Den ligger i Sunds Herred næsten midt imellem købstæderne Svendborg, Faaborg og Ærøskøbing i det sydfynske øhav. I slutningen af 1700-tallet var øen ejet af her-

skabet Bille Brahe på Hvedholm, som i 1766 havde købt den af Sophie Krag på Egeskov.³

I folketælling 1787 levede der i alt 227 mennesker på Drejø. De boede allesammen i Drejø By, der var øens eneste. I denne labyrint af bygninger fandtes 1 præstegård, 26 gårde og 16 huse. Hovedindtægtskilden var kornavl, og i

Drejød by. (Henrik Ussing: *Mellem sydfynske Sunde*, 1934, s. 69)

slutningen af 1700-tallet foregik der en livlig handel mellem Drejø og de nærmeste købstæder.⁴

Drejøs jorder blev først udskiftet omkring 1833, så i 1790'erne havde hver bonde stadig sin fæstejord fordelt på mange små agre rundt omkring på øens tre marker: Vestermark, Østermark og Skoven. Jorden langs vandet blev brugt til græsning af øens dyr. På Drejø rettede man sig i fællesskabets tid efter en bylov fra 1705. Den var udarbejdet med hjælp fra øens daværende herskab på Egeskov og underskrevet af samtlige Drejøs gårdmænd.⁵ Bystævnet, hvor øens bønder samledes og vedtog nye vedtægter, blev holdt på en åben plads ved øens majtræ midt i Drejø By. Her fik man rigeligt at

diskutere, da øen i slutningen af 1700-årene fik en ny præst.

Præsten og oldermænd

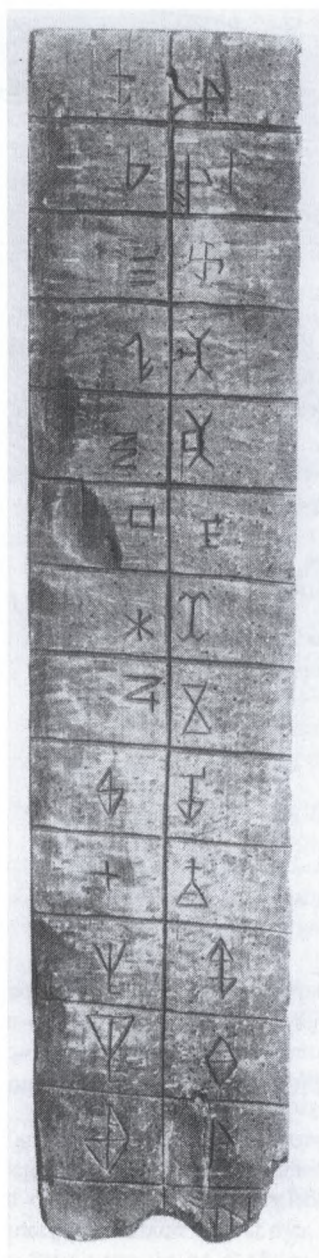
Jacob Christensen var en ung præst, der var blevet ansat på Drejø i 1788. Han var født i 1757 i Køng Sogn som søn af håndværkeren Christen Tømmermand, og han havde derfor selv i sin barndom levet på lige fod med bønder og husmænd. Men som vi skal se, gjorde det ham ikke bedre til at forstå Drejø Sogns beboere.⁶

Oplysningstidens præster var ofte belæste mennesker, der bragte nye tanker ud til folket. Hr. Christensen tilhørte denne skare, for allerede få år efter

sin ansættelse ser vi, at han prøvede at ændre sognets skik og brug og føre befolkningen ind i en ny tidsalder. Fx satte han sig nøje ind i sine præsterettigheder og slog hårdt ned på uoverensstemmelser mellem disse og de faktiske forhold. I 1791 forsøgte han således at få bønderne på Drejø til at udbetale ham hans korntiende *in natura*, dvs. i naturalier.⁷ De ydede i forvejen hans løn efter et par gamle kontrakter fra 1589 og 1693, og det er klart, at de ikke ønskede forandringer. Kontrakterne havde de nemlig rettet sig efter siden Arilds tid, og gammel sædvane skattedes højt. Men mest af alt var det vel et spørgsmål om økonomi, da de ved at følge loven måske kom til at tiende mere end tidligere. Det er svært at vurdere ud fra de bevarede kilder.

I 1791 eller begyndelsen af 1792 anmodede hr. Christensen desuden bønderne om, at han gerne ville have præstegårdens jorder udskiftet. Han havde formentlig fulgt udviklingen i resten af Danmark og set, at de store jordreformer gavnede økonomien - både for landet og for de enkelte jordbrugere. Fornyelse skulle der til, mente han tydeligvis. Flere gange siden sin ansættelse havde han også nægtet at følge Drejø Bys vider og vedtægter. For selv om han var præst, tilhørte han fællesskabet og skulle rette sig efter de kollektive bestemmelser. Dette ses meget tydeligt på ”Bysens Bræt” fra 1776. Her er alle gårdenes bomærker indskåret, så oldermændene med et stykke kridt kunne angive hvem, der skyldte hvad i bøde. Nederst findes også præstegårdens bomærke, hvilket viser, at sognepræsten på lige fod med gårdmændene var underlagt byloven. Han havde som sine byfæller jord i bymarken og dermed samme forudsætninger for at tilhøre fællesskabet samt retten til en plads på bystævnet.

I 1792 hed oldermændene Niels Ras-

Landsbyfællesskabet på Drejø manifesteret i "Bysens Bræt" fra 1776. Alle gårdmændene på Drejø var repræsenteret ved deres gårds bomærke, og oldermændene angav med kridt, hvem der havde overtrådt byloven. Præsten Jacob Christensens bomærke ses nederst til højre på brættet og er nu næsten slidt bort. (Otto Jonassen: Drejø "øen midt i verden", 1989, s. 28)

mussen. Han havde "efter gammel Sædvane" betrådt embedet Aske Onsdag, hvilket det år faldt på den 22. februar. Oldermændens stilling, der var forbeholdt gårdmænd, gik på omgang fra nabo til nabo, og hver mand sad eet år ad gangen.⁸ Niels Rasmussen var født samme år som præsten, nemlig i 1757, og var altså som han i midten af 30'erne. I 1790 havde han fæstet gården matr. 27, der ikke lå langt fra præstegården, efter sin kones stedfar.⁹ Han skulle som oldermann få præsten til at betale græsningsafgiften. Ellers kunne han risikere at tabe ansigt over for de andre gårdmænd, og det var slemt i et så lukket samfund. Som et resultat af sine lovovertrædelser samt sine øvrige forhold blev hr. Christensen generet af bymændene med oldermannen i spidsen og understødt af fællesskabet. Det kom til at stå på i årevis.

To stævninger

Sommeren 1792 blev chikanen for meget for præsten, og den 29. juni indstævnedes han sognefogeden Christen Mortensen på bymændenes vegne, samt oldermannen Niels Rasmussen på egne vegne for Sunds-Gudme Herredsting.¹⁰ Den 15. juni 1792 havde bymændene optaget præstens vædder af dens græsgange og slæbt den hjem til præstegården, og dagen efter - den 16. juni 1792 - havde de sat præstens gæs i byens fold og ladet dem gå der, indtil gæslingerne var døde. Senere samme aften havde Niels Rasmussen opsøgt præsten i præstegården og krævet løsepenge for dyrene. Her havde han bl.a. kaldt præsten for en "Skiælm" og spurgt, om han ville slås. Det, Jacob Christensen forlangte af de indstævnedes, var bl.a. betaling for de døde gæs samt en undskyldning og mortifikation af oldermannens handlinger og

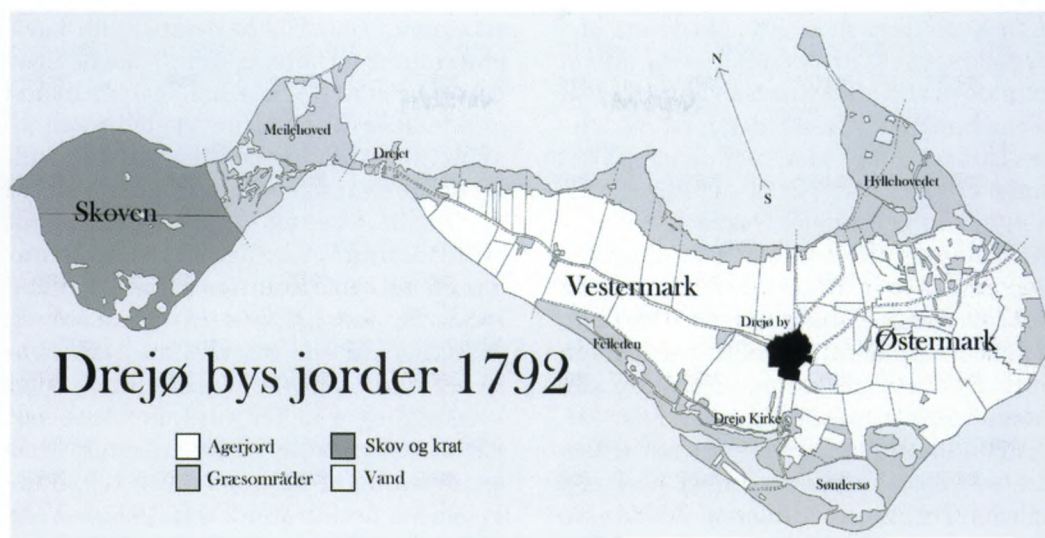
påstande. Præsten havde Danske Lov i ryggen, for både æreskrænkelser og drab på andres dyr var ulovligt.¹¹ Så han stod meget stærkt i forhold til bønderne.

Retssagerne begyndte den 19. juli 1792 ved Sunds-Gudme Herredsting på Sydfyn, der menes at have ligget midt imellem byerne Kirkeby og Lunde i nærheden af den lokale galgebakke. Retsmøderne foregik formentlig udendørs. Når man læser sagsakterne, må man erindre, at tingstedet lå meget langt fra Drejø. For det første tog det et godt stykke tid at sejle fra Drejø ind til Fyns land; dernæst skulle vidnerne skaffe kørelejlighed eller gå ud til tinget. Det har uden tvivl kostet både mange penge og lang tid at komme frem og tilbage. Især i høsten, hvor landboerne havde ekstra travlt, var det besværligt for dem at bruge en dag væk fra øen. På sognepræstens vegne mødte birkedommer og prokurator Andreas Toftgaard fra Svendborg. Og som forsvarer havde de tiltalte gårdmænd og oldermannen ansat birkedommer og prokurator Hans Jørgen Trøjel fra Odense. Herredsfogeden (dvs. dommeren) var Adrian Bekker og herredsskriveren Peder Bager.

Præstens vædder og gæs

Vidnerne i sagen om præstens vædder mødte ved Sunds-Gudme Herredsting midt i høsten den 2. og 16. august 1792 og afgav deres vidneforklaringer. De bestod af præstens tjenestefolk Poul Christian Nielsen, Anne Rasmusdatter, Sara Margrethe Schultz og Dorthe Maria Schultz samt tjenestekarlen Rasmus Hansen, der tjente gamle Rasmus Nielsen på Drejø. Desuden kom der mere frem om sagen under senere afhøringer i november og december, hvor adskillige husmænd vidnede.

Sommeren 1792 havde hr. Christen-

Drejø 1792. Rentegning af landmåler Fabers kort. (LAO, Kortsamlingen, Drejø 5)

sen sin vædder gående på Skovens græsgange. Det var sædvane, at præsterne plejede at leje sig ind hos bymændene, da de ikke selv havde noget jord her. Men det faktum, at Jacob Christensen nægtede at betale den sædvanlige 1 mk. i græsningsafgift, skabte røre i landsbyen.¹² Når en af byfællerne brød Drejøs vider og vedtægter (eller sædvaner), hvad kunne oldermændene da gøre for at straffe vedkommende? Det fremgår af byloven, at det i så fald var almindeligt at udstede en bødestraf. Men hvad hvis lovbrøderen nægtede at betale bøden eller som i hr. Christensens tilfælde en græsningsafgift? Der nævnes faktisk intet direkte alternativ til bødestrafpen i byloven. Men under retssagerne mellem præsten og bønderne får vi et indblik i, hvordan landsbyfællesskabet i praksis ordnede slige sager.

Den 15. juni 1792 hen under aften befalede Niels Rasmussen alle Drejøs gårdmænd ud på Skoven for at ”oprende og fange Vædderen”, der gik løs.¹³ De op tog den for at genere og irritere præsten

i håb om, at han ville komme på bedre tanker og til sidst bøje sig for den lokale ordensmagt: oldermændene og byens lov. Som vi skal komme nærmere ind på senere, var det ikke første gang, at bønderne beslaglagde præstens dyr.

Da gårdmændene ankom til byen med vædderen, opsøgte de hr. Christensen i præstegården. Her forbød de ham at lade vædderen komme på græs igen, ”uagtet han skal have tilbudet at ville betale 1 mk for den”.¹⁴ Nu ville han pludselig gerne betale. Det lader imidlertid ikke til, at præsten og bymændene kom til nogen enighed, for allerede den følgende dag, den 16. juni, var den gal igen. Nu udviklede sagen sig yderligere i negativ retning.

Det havde i mange år været forbudt at holde gæs på Drejøs græsgange; men sommeren 1792 havde præsten 1 gase, 2 gæs og 6 gæslinger gående på græs.¹⁵ Til at starte med gik de på et lille stykke indhegnet jord ved kirken, der hørte til præstekaldet. Hr. Christensens tjenestefolk fortalte i retten, at gæssene

ikke hver dag, men ofte var kommet i bygmarken, og at de selv havde drevet dem ud derfra. Det samme vidste flere af husmændene.¹⁶ Gæssene kunne med deres fødder og næb gøre stor skade på det spirrende byg, der var blevet sået i slutningen af maj måned. Desuden trampede præstens tjenestefolk også afgrøder ned, når de prøvede at drive gæssene ud. Markfred var en meget vigtig ting, som man havde adskillige vedtægter om, da en evt. skade på kornmarkerne kunne ramme fæstebønderne hårdt.¹⁷ Især fordi foldudbyttet langt fra var så stort, som det er i dag. En senere præst på Drejø - Peder Tommerup - angav i 1823 de tre typer korn - byg, rug og havre - til at give et udbytte på ca. 6-7 fold.¹⁸ Oftest var markerne indhegnede, mens dyrene gik fri.¹⁹

Præstens tjenestepige Dorte Maria Schultz fortalte i retten, at hun den 16. juni 1792 drev gæssene ud på Fælleden.²⁰ Dette område lå ikke langt fra præstegården og blev almindeligvis brugt til græsning af sognets dyr.²¹ Da oldermanden hørte, at præsten havde sine gæs gående på byens græsgange, lod han trommen - som han brugte til at kalde bymændene sammen med - slå, "*hvorpaa de [dvs. gæssene] bleve strax optagne og sadt i Follen*". Præsten havde aftenen i forvejen tilbudt at ville betale græsningsafgiften for vædderen. Måske håbede oldermanden, at hr. Christensen endnu engang ville bøje sig. Senere samme eftermiddag opsøgte oldermanden og to andre mænd ham i præstegården.

Skænderiet i præstegården

Afhøringerne i retten fandt sted 19. juli og 2. august 1792. Præstens tjenestefolk samt husmanden Rasmus Ditlevsen, der på det tidspunkt arbejdede i præstegården, var indkaldt. Senere under

retssagen, den 27. september, fik også oldermandens følgesvende - sognefogeden Christen Mortensen og gårdmanden Morten Rasmussen - lejlighed til at vidne. Præsten havde ikke tidligere villet bruge dem som vidner, da han mente, at de ville lyve (eller måske kunne fortælle for meget?). Alligevel havde han to gange indkaldt dem for retten, hvilket havde "*foraarsaget dem Hindring i deres Arbeide i een saa travel Tiid, samt Reisens Bekostninger*".²² Vi befandt os midt i høsten, og især for gårdmændene var det yderst vigtigt at være hjemme. Med en stævning af 11. september 1792 indstævnedes prokurator Trøjel præsten for retten og dermed muligheden for selv at indkalde de to omtalte vidner.²³

Christen Mortensen og Morten Rasmussen fortalte, at de om eftermiddagen den 16. juni ankom til præstegården sammen med oldermanden. Her tilbød de præsten at løse hans gæs mod en "*billig Løsepenge*". Samtalen foregik i en stue i præstegården. Både præstens tjenestepiger, der var til stede i nogle tilstødende værelser, samt de to gårdmænd bevidnede, at præsten nægtede at betale den forelagte vide.²⁴ I stedet tilbød han mændene at se den gamle tiendekontrakt fra 1589, der som følge af sædvanen stadig var gyldig, og som beviste, at han havde ret til græsning af gæs.²⁵ Hr. Christensen ville altså holde på sin ret, selv om det stred imod bymændenes vedtægter. Derfor kan det også ses som en bevidst provokation, at han samme dag havde ladet sine gæs gå på byens græsgange. Han vidste uden al tvivl, at det var forbudt.

Herpå svarede oldermanden hr. Christensen: "*at Hand [dvs. præsten] kunde skrive hvad Hand ville*".²⁶ Det viser tydeligt, at oldermanden ikke stolede på hr. Christensen. Niels Rasmussen anklagede med denne udtalelse præsten for selv at have skrevet den fremviste kontrakt

Drejødalen 1792. 1) Drejødalen Præstegård, 2) oldermænden Niels Rasmussens gård, 3) sognefogeden Christen Mortensens gård, 4) Morten Rasmussens gård. Udsnit af landmåler Fabers kort, som landvæsenkommissionen mødtes omkring i Faaborg. (LAO, Kortsamlingen, Drejødalen 5. En registratur over Drejødalen gårde og huse findes i Otto Jonassen: Drejødalen "øen midt i verden", 1989, s. 92-137)

eller at ville læse noget højt, som ikke stod skrevet i den. De tre gårdmænd kunne ikke læse og ville derfor ikke være i stand til at kontrollere præstens påstande. Desuden sagde Niels Rasmussen, "at det var et Skielms Stykke af Ham [dvs. præsten], at Hand ville lade Hands Giæns gaæ udi Korn Marken".²⁷ Hermed mente oldermænden, at hvis hr.

Christensen fortsatte med at holde gæs, ville de uden tvivl komme i kornet igen og ødelægge bøndernes udbytte.

Oldermænden og præsten talte konstant forbi hinanden. Niels Rasmussen lagde meget vægt på, at dyrene var blevet beslaglagt, fordi de ofte gik i kornmarken, mens hr. Christensen hele tiden argumenterede for, at det var hans

ret at græsse gæs på øens græsgange. Efterhånden ændrede diskussionen sig til et regulært skænderi, og tjenestepigen Sara Margrethe Schultz forklarede i retten, hvordan præsten tilsidst *"greeb Niels Rasmussen i Skulderen for at trække ham ud af Døren"*. Oldermændene følte sig voldsomt provokeret af præstens skubber. Ifølge Toftgaards spørgsmål, som blev bekræftet af præstens tjenestepiger, vendte han sig derfor mod hr. Christensen *"og under Gyselige Eeder"* sagde, *"at Hand ikke var nogen Kaste Kiep, samt [...] Löfter Hands Haand imod Ham, og spørger Ham, om Hand vil slaes med Ham"*.²⁸

Tidligere samme år havde oldermændene og præsten også været oppe at topes. Under et møde, hvor Niels Rasmussen højlydt kritiserede hr. Christensen, havde han sagt, da bymændene bad ham være anstændig og larme mindre: *"Ej hvad, han er jo ikke meere end Præst, og i det samme drejet sig jmod Præsten og bandet een slem Eed"*.²⁹ Omsider fik sognefogeden Christen Mortensen oldermændene ud af stuen.³⁰ Men ude i gangen mellem stuen og gårdspladsen vendte Niels Rasmussen sig på ny om og sagde ifølge tjenestepigen Dorthe Maria Schultz til præsten: *"Faer! I gjør som en Skiælm, og som et Skarn, det siger jeg for Gud og hver Mand, og dernæst bad han den Onde gale i ham, og at han var en Kieltring og grøn Landløber"*.³¹ Derefter gik han.

I en tid med store standsforskelle, hvor bønderne skulle være de højere stænder "hørig og lydige", er det interessant at se, at den mangel på respekt, som oldermændene udviste over for hr. Christensen, ikke kom til at spille en rolle i retssagerne. Selvfølgelig fordrede præsten i stævningen til Niels Rasmussen at få æresoprejsning; men kun eet andet sted blev det nævnt, at oldermændene og hans følgesvende *"har Til siide-*

sadt den Respect de skylder Citanten og hans Stand".³² Ellers blev der mærkeligt nok ikke lagt vægt på forholdet mellem stænderne. Men måske er grunden, at man med datidens øjne ikke regnede det for nødvendigt at nævne noget så selvfølgeligt.

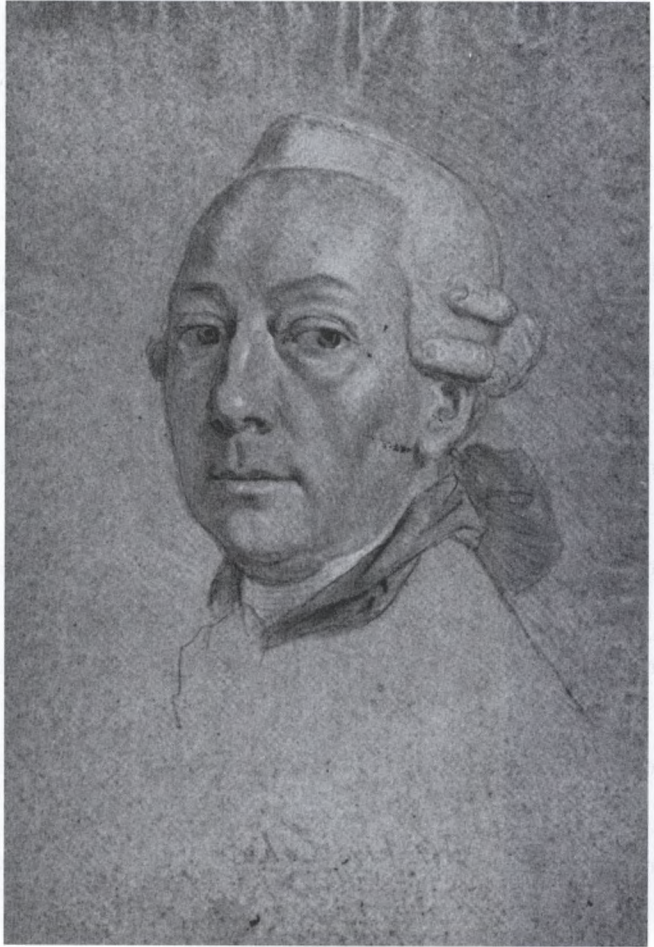
Herefter lod bymændene gæssene gå i folden i henved 14 dage, da præsten fortsat nægtede at betale for deres frigivelse.³³ Imens døde gæslingerne, og ifølge en skrivelse fra Toftgaard dateret 27. september 1792 ville bymændene ikke løslade dyrene, før dette var sket.³⁴ Brevet var adresseret til herredsfoged Bekker, og det er forståeligt, at Toftgaard tog et klart parti i sagen. Han gjorde, hvad han kunne for at overbevise dommeren om, at bønderne bevidst handlede ondt. Om dette var sandt, er svært at svare på. Ifølge drejebøndernes lokale love var det strengt forbudt at dræbe andres dyr, og lovbrøderen skulle *"angifues for Husbonden"*, dvs. godsejeren.³⁵ Ville bønderne virkelig gå imod egne love? Hovedsagen er dog, at gæslingernes død blev startskudet til præstens sagsanlæg.

Hr. Christensens øvrige lovbrud

Gårdmændenes forsvarer, prokurator Trøjel, ønskede at vise dommeren Adrian Bekker, at præsten flere gange havde nægtet at rette sig efter fællesskabets beslutninger. Det var for at retfærdiggøre bøndernes aktioner mod hr. Christensen. Derfor indkaldte han i november og december 1792 mange af Drejøs husmænd til at vidne om præstens øvrige forhold.

I justitsprotokollen fremgår det, at præsten den 16. maj 1792 havde ladet sine køer gå på Skovens græsgange uden først at indhente tilladelse hos bymændene.³⁶ Bymændene havde endnu ikke selv sat deres kvæg på græs, så det stred

Ejeren af herregården Hvidkilde, Poul Abraham Lehn, der var en inspirationskilde for hr. Christensen i hans krav til Drejøbønderne. Studie til maleri tegnet af Jens Juel 1781. (Ellen Poulsen: Jens Juel tegninger, 1975, s. 123)

imod byens vider og vedtægter, der desuden krævede, at præsten skulle have sine fællers accept.

Bønderne blev selvfølgelig vrede over præstens slette handling. Så da vidnerne Hans Jensen og Johan Frederich Jacobsen blev tilspurgt, om bymændene derfor opsøgte præsten og forelagde ham hans lovovertrædelser, svarede de: *”Ja, det vidste de, men at Præsten skulle have viist dem haanligt bort, har de alleene hørt af Mændene”*.³⁷ Det fremgår også af vidnesudsagnene, at hr. Christensen fortsatte med at lade sine køer gå på Skovens græsgange.³⁸ Derfor tog

bymændene hævn og *”bragte Præstens 6 Kiør fra Skoven til Præstegaarden”*. Det var som bekendt den mest anvendte måde at straffe ham på.

Også på andre områder gik Jacob Christensen imod de lokale sædvaner. Ved Drejød Kirke havde han en lille indhegnet engbund, som havde hørt til kaldet siden tidernes morgen, og den brugte han bl.a. til at græsse sine dyr på.³⁹ I 14 dage havde han mod byloven ladet sine svin gå uringede, dvs. uden ring i trynen.⁴⁰ Desuden havde hans so på et tidspunkt været i bøndernes korn.

Præstetienden

Bønderne på Drejø ydede deres præstetiende efter nogle gamle overenskomster: præsten Claus Albretsens kontrakt fra 1589⁴¹ og præsten Johan Schmeickels fra 1693.⁴² Der er ingen grund til at komme nærmere ind på indholdet af disse aftaler. Hovedsagen er, at de indeholdt en mængde naturalieydelser: korn, græsning, m.m.⁴³ Ifølge Danske Lov bestod tienden af 1/10 af hver gårdmands kornproduktion. Afgiften skulle splittes i tre lige store dele: en til kongen, en til kirken og en til præsten.⁴⁴ Hr. Christensen havde altså ifølge loven ret til 1/30 af den årlige kornavl på Drejø.

Drejø Kirke var ejet af Poul Abraham Lehn på Hvidkilde, som derfor skulle have kirketienden. I årene 1787-89 hævdede han denne ydelse mere og mere. Til sidst nægtede drejøbønderne at bøje sig for Lehn, og derfor truede han dem med at ville "*lade oppebære Korn Tiende hos dem in natura*" - altså det samme som Jacob Christensen senere ønskede. Til at begynde med ville bønderne selvfølgelig ikke finde sig i det; men da høsten stod for hånden, indvilligede de dog i hans krav.⁴⁵ Jacob Christensen må have fået nogle gode idéer. Det var Poul Abraham Lehn, der i 1788 havde kaldet ham til Drejø Sogn, og nu blev godsejeren formentlig et slags forbillede for ham. Fx opkaldte hr. Christensen i 1796 sin nyfødte søn efter Lehn, hvilket siger noget om hans gode forhold til Hvidkilde.

Formentlig i 1791 begyndte hr. Christensen at anmode Drejøs gårdmænd om at få præstetienden udbetalt efter loven og ikke efter de lokale overenskomster. Som jeg var inde på tidligere, holdt bønderne fast på sædvanen og anså givetvis denne udgift for højere end præstens gamle rettigheder. Derfor nægtede de at annullere de gamle kontrakter. Den 15. august 1792 samlede hr. Christensen

alle gårdmændene i sognefogeden Christen Mortensens gård og forelagde dem følgende spørgsmål: "*om de [dvs. gårdmændene] paa deres Samvittighed ville angive for Præsten naar de fik ophøstet, hvad Korn de havde og i Fald han fik Grund til at tvivle paa een eller andens rigtige angivelse om de da ville udviise Vedkommendes Jorder? Hvorpaa samtlige Drejøe Mænd vendte os Ryggen og gik uden at svare: Derpaa effter velbemeldte Hr Christensens Begiering begynte vi Optælling i Marken af det Korn som var høstet*".⁴⁶ Hr. Christensen ønskede at vide, hvor meget korntiende han ifølge loven havde ret til, og det ville bønderne selvfølgelig ikke hjælpe ham med. Hvilken frækhed må de ikke have set præstens anmodning som? - At de skulle stikke hinanden og gå imod deres indbyrdes gode fællesskab.

I begyndelsen af 1792 havde hr. Christensen tænkt på at indstævne gårdmændene for retten angående tienden. Han anmodede kongen om hjælp og fik kongeligt reskript samt *beneficium paupertatis*, dvs. bevilling til fri proces grundet fattigdom. Bevillingen var dateret 30. marts 1792 og gav ham ret til uden omkostning at føre retssag mod Drejøs gårdmænd angående deres nægtelse af præstekorntienden *in natura* samt den halve kongekorntiende.⁴⁷

Men først den 8. oktober 1792 indstævnedes Jacob Christensen Drejøs bymænd for herredstinget om tiendens udbetaling. Stævningen lød desuden på mange interessante ting, der på ingen måder havde noget med præstekorntienden at gøre. De var mere et udtryk for præstens frustration. Han ville ud med alle de ting, bønderne gennem tiden havde gjort ham. Først og fremmest skulle de have nægtet ham hans korntiende, samt halvdelen af kongetienden, som præsterne på Drejø havde fået, fordi deres indtægter var ringe. Da han

Drejbo i folkedragt. Knæbukserne hører hjemme i slutningen af 1700-tallet, mens trøjen formentlig er fra første halvdel af 1800-tallet. I 1792 ville den have gået til under taljen, dvs. til lige under ærmernes slutning. (Henrik Ussing: *Mellem sydfynske Sunde*, 1934, s. 89)

havde tilkendegivet over for bønderne at ville have tienden *in natura*, vedtog de følgende punkter under bødestraf: Ingen må være præsten til tjeneste, ingen må låne præsten båd eller hjælpe med at sejle, hvis han selv skaffer en, ingen må ofre mere end 2 sk. i kirken pr. person, og ingen må ofre med kirkegangsko-

nerne.⁴⁸ Desuden havde bønderne flere gange været uhøflige imod præsten ved holdte forretninger og opført sig uanstændigt i deres handlinger, bl.a. hvad angik hans kreaturer og deres græsning. Alt sammen for at chikanere ham så meget som muligt.⁴⁹

Her får vi et indblik i landsbyens fællesskab. Fællerne holdt sammen, mens de, der var udenfor, blev holdt nede og generet. Hvis man hjalp præsten, blev man regnet for det samme som han og udstødt. Om hans tjenestefolk ligeledes blev ramt af denne skæbne, røber kilderne ikke; men man kan let forestille sig det. Man får det indtryk, at præsten var som en pestramt. Når han gik gennem byen, lukkede man sin dør, stoppede samtalen hvis han nærmede sig og prøvede på alle måder at undgå kontakt med ham. Derfor var Jacob Christensen totalt afskåret fra fællesskabet på Drejøl og landsbyens sociale liv. Det må have været hårdt for ham og hans familie.

Alle tiendeyderne på Drejøl samt adskillige husmænd og indsiddere var indkaldt til at møde ved Sunds-Gudme Herredsting den 18. oktober 1792. Men ingen mødte! Derfor blev sagen udskudt tre uger til den 8. november, hvor bønderne "*under deres Falsmaals Straf*" blev indstævnet på ny.⁵⁰ Nu mødte alle de indkaldte vidner for retten, hvilket vil sige samtlige Drejøl 26 gårdmænd samt adskillige husmænd og indsiddere. Det var en dag, man kunne huske længe efter på den lille ø. For ikke nok med at det var sjældent, at så mange tog af sted til fastlandet samtidig; bønderne kom heller ikke til at afgive vidnesbyrd. De havde med andre ord rejst forgæves.⁵¹

Nu fremlagde Toftgaard sin klient hr. Christensens *beneficium paupertatis*. Da bøndernes prokurator Trøjel havde læst det, protesterede han imod, "*at intet under Skiul af dette Benef: Paupertatis bliver tilladt omvundet eller ventilert under*

denne Sag, undtagen det som egentlig Beneficium lyder paa", dvs. tienden efter loven samt den halve kongetiende. For som Trøjel selv formulerede det, måtte hans klienter ellers "berygte at blive forarmede ved Hr Christensens intenderte vidtløftige Søgmaale, om det kunne tillades saaledes, uden Omkostninger for ham at forfølge dem".⁵² Dommeren valgte at udsætte retssagen yderligere, så han selv fik lejlighed til at læse de forskellige dokumenter igennem og danne sig et overblik. Hr. Christensen havde tidligere i retssagen mod oldermanden og bymændene indkaldt vidner, som han vidste, ikke ville blive afhørt. Det samme gjorde han denne gang. Han havde indstævnet i alt 33 personer, som det selvfølgelig ville være umuligt at forhøre på een dag. Men hvorfor indkaldte hr. Christensen dog så mange vidner? På Drejø var det ham, der var den lille; men her havde han mulighed for at give igen med samme mønt og genere bymændene.

Den 15. november 1792 fortsatte retssagen. Nu havde herredsfogeden, Adrian Bekker, fået tænkt over Trøjels protest. Kendelsen lød således: "At, endskiønt allernaadigste Beneficium ikke positive melder alle de forstævnte Poster, saa kan dog ufeilbar deraf concluderes, at naar det er Citanten bevilget, at bevii-se Benægtelsen af Tiendens Ydelse, saa kunde ham ei heller afskiæres de Aarsager hvorpaa han formeener at Benægtelsen grunder sig, eller de Følger og den Omgang som derved kan være begangen". Det er klart, at drejebønderne nu var meget dårligere stillet end tidligere. Det var en sag, der kunne trække ud og koste dem mange kræfter og penge. Derfor ankede Trøjel kendelsen for landstinget.⁵³

I sagen ved Fynbo Landsting, der begyndte den 19. december 1792, skete der dog ikke de helt store ting. Oftest blev den udsat igen og igen pga. formalite-

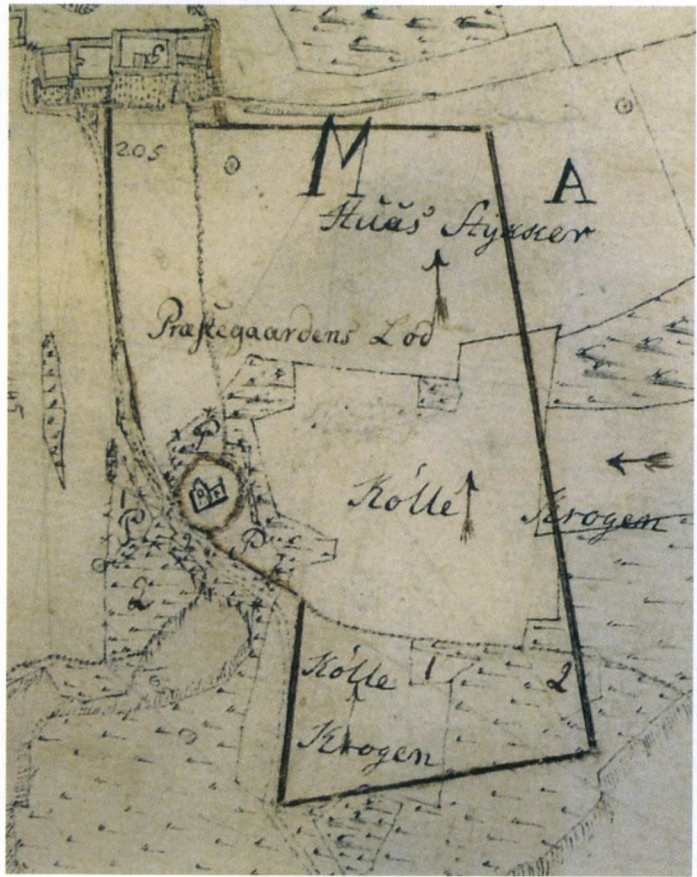
ter. Og da den endelig var på vej til at udvikle sig til en evt. domsafsigelse, lå præsten og bønderne i forlig og gjorde sagen ved landstinget overflødig.⁵⁴ I tiendesagen ved herredstinget skete der i lang tid heller ikke meget. Man ventede stadig på landstingsdommen, der skulle afgøre, om præsten fik fri proces til at forfølge bønderne ud over tienden. Nu fik gårdmændene og præsten et pusterum til at overveje fremtiden i og opnå forlig.

To forligsforslag og retssagernes afgørelse

Hr. Christensen var den første, der tog initiativ til et forlig. På hans foranledning udfærdigede Toftgaard en skrivelse til Drejøs tiendeydere dateret 30. november 1792. Her sagde hr. Christensen via sin prokurator, at årsagen til forligsforslaget var, at det var bøndernes ønske, og fordi Toftgaard havde anmodet ham om det. Det var selvfølgelig for ikke at tabe ansigt, at han gav disse grunde, mens virkeligheden var en anden. I et brev til kongen fra 1794 så hr. Christensen tilbage på denne tid og fortalte: "men da jeg dog fandt mig for uformuende til at udholde Processen, der kostede mig Penges Udgiuter, saae jeg mig nødt til at slutte Forliig".⁵⁵ Præsten ønskede kongens gunst, så selvfølgelig sørgede han for at gøre sin situation meget ussel for at opnå medlidenhed. Alligevel må dette citat være nærmest sandheden. For selv om han havde fået bevilling til fri proces grundet fattigdom, må han have brugt store summer i de to andre retssager mod oldermanden og bymændene. Desuden var det besværligt at føre retssag.

Hr. Christensens forligsforslag indeholdt to punkter, nemlig 1): At han ville følge de gamle tiendekontrakter,

Præstens jordlod efter udskiftningen af Drejø Præstegårds jorder i 1794, indtegnet på Fabers kort over Drejø fra 1792. Øverst ses præstegården sammen med et par nabogårde. (LAO, Kortsamlingen, Drejø 5)

hvis han fik sin korntiende udbetalt i neg rug á 12 pund, neg byg á 14 pund og neg havre á 16 pund eller 8 sk. pr. neg. Ligeledes ville han have sin agerjord og græsmark anvist og indhegnet inden 1. maj 1794. Hvis bønderne ikke accepterede dette, havde hr. Christensen endnu et forslag, nemlig at 2) han i stedet for at følge de gamle kontrakter ville have 300 skippund korn i korntiende årligt eller for hvert skippund korn 8 mk. i penge samt have den grund på 12 tdr. land, der lå til præstegården, udskiftet og indhegnet. I begge punkter ville hr. Christensen have mere i korntiende og samtidig have præstegårdens jorder samlet eet sted og indhegnet. Ligesom bønder-

nes agerjord fandtes præstegårdens tiliggende nemlig spredt på bymarken. Han havde siden kortlægningen af Drejø i 1792 (eller givetvis tidligere) forsøgt at få sine jorder fraskilt, men havde tydeligvis ikke opnået sine byfællers accept.

Der gik lang tid, før bønderne svarede Jacob Christensen på hans forligsforslag. Først et kvart år senere sendte deres prokurator en rekvisition til ham, hvor de nægtede at godtage hans tilbud.⁵⁶ Drejøbøndernes eget forslag til præsten af 9. marts 1793 indeholdt følgende punkter, nemlig 1) at de gamle kontrakter skulle ophæves, og 2) at hr. Christensen herefter skulle nyde sit korn efter loven. Desuden ville bymændene som en villig-

hed pløje og harve hans jord. Her bøjede bønderne sig altså fuldstændigt for præstens tidligere ønske om at få tienden udbetalt efter loven. De må have ment, at det ville være billigere for dem at acceptere præstens første anmodning om at tiende efter loven i stedet for det, han nu tilbød dem i forligsforslaget. Bønderne ville under alle omstændigheder have en ende på retssagerne. For selv om de kunne dele udgifterne imellem sig, var det dyrt og besværligt at føre flere sager ved herredstinget og landstinget. Hele affæren må efterhånden være begyndt at tære på deres formuer.

Hr. Christensen blev noget fortørnet over bøndernes forslag, da det gav ham ret i alt. I en skrivelse, dateret Drejø 14. marts 1793, svarede han: *"At ligesom ieg ved den om Tiendens ydelse anlagte Sag, aldrig har haft andet til Formaal, end at faae de gamle efter nærværende Tiiders Beskaffenhed, upassende og mig alt for fornærmende Contracter hævede, saa havde ieg ønsket, at mine Sognemænd og deres Raadgivere ville have indseet Billigheden af det de nu tilbyder, forinden mand aftvang mig, at anlægge de Sager, der Svæver jmellem dem og mig. Jeg havde derved Sparede de betydelige Udgifter ieg har haft, og bleven befriet for den Ære fornærmende og forhaanende Angreeb man har gjort jmod mig".*⁵⁷ Man fornemmer, at præsten var godt sur over, at bønderne ikke med det samme rettede sig efter hans ønske. Det ligger også i luften, at det blot var for at irritere og ruinere ham, at de ikke tidligere i retssagerne accepterede hans krav. Han godtog dog deres tilbud om at få tienden udbetalt efter loven. De skulle selvfølgelig først trække sagen ved landstinget tilbage.

Men hvad med retssagerne om oldermannen samt vædderen og gæssenes optagelse? Her meldte præsten i samme brev, at han ville eftergive det hele og

frafalde anklagerne, hvis blot oldermannen i retten tilstod at have fornærmet ham, undskyldte og betalte en lille bøde til Drejø Sogns fattigkasse. Det beviser, at hele sagen i bund og grund drejede sig om betalingen af tienden og ikke om mindre tvistigheder og skænderier mellem præsten og Drejø's bymænd. Diskussionerne og præstens udstødelse var blot et resultat af Jacob Christensens anmodninger.⁵⁸ Da hr. Christensen ønskede, at øens ejer på Hvedholm skulle samtykke til forliget, før det kunne regnes for bindende, trak sagen ud igen.⁵⁹ Først den 16. maj 1793 kunne prokurator Trøjel fremlægge herskabets approbation ved herredstinget.⁶⁰ Samme dag mødte oldermannen Niels Rasmussen og undskyldte til præsten.⁶¹ Hr. Christensen var dog ikke personligt til stede, men havde sendt Toftgaard til at overvære det.

Nu havde retssagerne "svævet" i henved 11 måneder ved Sunds-Gudme Herredsting; men den 30. maj 1793 blev de endelig afgjort med en dom i tiendesagen. Alle præstens krav var blevet indfriet, og dommer Adrian Bekker var klar til at dømme: *"hvorudj kiendes for Rett: at det forbemelte jmellem Sogne Præsten Hr Christensen og Gaardmændene paa Drejøe sluttede forliig vorder hermed til een bestandig Regel jmellem dem ved Magt kiendt og i alle sine Puncter og Clausuler Confirmeeret".* Hermed var præsten og bymændenes uenigheder overstået - for nu.

Afslutning

I 1792 havde landmåler Faber været på Drejø for at opmåle øen og dens marker i forbindelse med hr. Christensens ønske om udskiftningen af præstegårdens jorder. Øens bønder satte sig dog imod. I deres forligsforslag til præsten

Gård i Drejø by. (H. Zangenberg: *De sydfynske Øers gamle Bønderbygninger, Fynsk Hjemstavn*, 1932, s. 70)

af 9. marts 1793 havde de således ikke godtaget hans ønske om at lade præstegårdens jorder fraskille.⁶² De ønskede ingen forandring. Men utroligt nok accepterede gårdmændene snart - uden at det blev nødvendigt med en ny retssag - at udskiftningen kom til Drejø. Det var i tiden mellem retssagernes forlig og endelige dom, så man kan mistænke præsten og bønderne for at have lavet aftaler ”under bordet”.

Den 17. maj 1793 mødtes en landvæsenkommission i Faaborg. Den havde til opgave at udfærdige en udskiftningsforretning af præstegårdens jorder og bestod bl.a. af mange høje embedsmænd samt hr. Christensen og fire drejøgårdmænd. De blev alle til sidst enige i, at udskiftningen og hegningen skulle ske inden 1. maj 1794, og at udførelsen hvilede på bøndernes skuldre - altså præcis som hr. Christensen havde anmodet bymændene om i forligsforslaget af 30. november 1792. Endnu engang fik han sin vilje.

Det er klart, at udskiftningen ske af to årsager. For det første var det et led i udviklingen. Udskiftningen af Danmarks jorder var som omtalt blevet påbegyndt i sidste halvdel af 1700-tal-

let, og givetvis håbede hr. Christensen på at øge sin kornavl.⁶³ Men det betød også, at han meldte sig ud af fællesskabet. Med det satsede han på, at alle tvistigheder med bønderne var et afsluttet kapitel. Den 17. november 1794 skrev Jacob Christensen imidlertid et brev til kongen med en klage over sine sogne-mænd.⁶⁴ Endnu engang kunne han og byfællerne ikke komme overens, for de nægtede ham størstedelen af de afgifter, han havde ret til for sine kirkelige handlinger. De ville ikke længere betale: 1) påskerente, 2) mikkels- eller allehelgensoffer samt 3) offer af kirkegangskonernes følge. Desuden nægtede de at pløje og harve hans jord, som de jo ellers havde lovet ham efter retssagen 1792-93. I et nyt forlig af 30. januar 1795 lovede bønderne dog at rette sig efter ham.⁶⁵ Men sognepræsten kunne ikke længere tro, at han nogensinde kom til at leve ”i god Forstaaelse” med sin menighed. Derfor søgte han ny stilling, og den 21. juli 1797 blev han kaldet til præst til Ollerup og Kirkeby sogne på Fyn.⁶⁶ Hermed var tvisterne mellem ham og Drejøsgårdmænd endelig ovre.

Konflikterne på Drejø bunder i et kultursammenstød mellem præsten Jacob

Christensen, der på den ene side repræsenterede landbrugsreformerne og nytænkningen, og Drejøs bymænd, der på den anden side repræsenterede det gamle og traditionsbundne fællesskab. De to parter havde et meget forskelligt syn på samfundet. Hr. Christensen ønskede reformer, fordi det kunne betyde en mulig økonomisk gevinst, mens bønderne helst ville blive ved med at drive jordbrug, som de havde gjort det i århundreder. Thi for bønderne kunne en ændring af dagligdagen og deres livsgrundlag, nemlig kornproduktionen, betyde sulten og i sidste ende døden. Hvem andre end sig selv og sine fæller kunne man stole på? Ingen. Derfor frygtede de det nye og fremmede.

Retssagerne vidnede også om fællesskabets styrker og svagheder. I lokalsamfundet stod byloven øverst; men ved domstolene herskede Danske Lov, og her havde byloven og fællesskabet intet at skulle have sagt. Lokalsamfundets styrke ses konkret ved, at landsbyfællerne kunne genere og udstøde personer, der ikke rettede sig efter byens vedtægter. For at chikanere kunne de fx optage lovbrøderens dyr, hvis der var forbud mod dem, hvis de kom i kornmarkerne, eller hvis deres græsning stred imod byloven. Som jeg har vist, blev denne form for modstand brugt adskillige gange mod hr. Christensen.

Almindeligvis kunne dette formentlig være en fredelig måde at ordne uoverensstemmelser på, for derefter forstod lovbrøderen måske at indordne sig under fællesskabets beslutninger. Virkeligt problematisk blev det først, når bymændene begyndte at vedtage love, der bevidst havde til formål at udstøde en person af fællesskabet. Fx finder vi, at Drejøs gårdmænd kun få år efter præstens ansættelse vedtog, at ingen længere måtte hjælpe ham med noget. Her var årsagen dog ikke, at hr. Christen-

sen nægtede at følge byloven; men at han ønskede at få tienden udbetalt efter Danske Lov. I denne sag var han også en fare for fællesskabet.

Toftgaard havde ret, da han i stævningen til Drejøs gårdmænd betegnede deres samlede handlinger under udtrykket "*ondskabsfuldt*".⁶⁷ Selvfølgelig var det drilagtigt at optage en byfælles dyr og vedtage love, der bevidst havde til formål at skade ham. Men det var også en nødvendighed for bønderne at vise ham, at man stod fast på sine vedtægter, og at *alle* byens beboere var underlagt dem. Landboerne var afhængige af hinanden i dagligdagen, og derfor værnedede de om sammenholdet og stod stejlt over for folk, der forsøgte at bryde lokalsamfundets regler og sædvaner. Da hele sagen om udstødelsen af Jacob Christensen tog en ny drejning, og uoverensstemmelserne endte ved Sunds-Gudme Herredsting, fremstod fællesskabets og bylovens svagheder. Lokalt var byloven mægtig; men uden for øen havde den ringe betydning. Retssagerne mellem hr. Christensen og drejebønderne sluttede som bekendt med forlig; men hvis sagen var endt med rettens afgørelse, skulle denne beslutning følges på trods af de lokale interesser på Drejøl.

I 1790'erne ser vi en ændring i bøndernes holdninger. Til at begynde med ønskede de ingen forandringer af afgifterne og landbruget. Men som et resultat af retssagerne gik de med til at indføre Danske Lov på tiendeområdet. Selv om det ikke var helt frivilligt, var det alligevel et skridt bort fra det lukkede fællesskab i retning mod en mere åben indstilling over for nytænkning. I hvilken forbindelse bønderne gik med til at udskifte præstegårdens jorder, har jeg ikke været i stand til at opklare. Det kan være sket som et led i forligsforhandlingerne, selv om bymændene ganske vist ikke nævner det i deres forslag. Det kan

også tænkes, at de alligevel indså, at de ikke kunne stå tilbage for det fremskridt inden for landbruget, der var godt i gang i resten af Danmark. Udskiftningen af præstegårdens jorder var jo ikke blot til fordel for hr. Christensen, men også for bønderne selv. På den måde kunne de mere eller mindre ”fjerne” ham fra fællesskabet og lade ham passe sig selv. Den eneste form for kontakt, de nu skulle have til ham - i forbindelse med hans nye rettigheder - var at aflevere præstetienden til ham samt pløje og harve hans jord. De kirkelige handlinger kunne de ikke undgå.

Både retssagerne om tienden samt udskiftningen af præstegårdens jorder viser tydeligt den udvikling, Danmark i slutningen af 1700-tallet var godt i gang med. Som omtalt forsvandt bylovene og jordfællesskabernes betydning i forbindelse med udskiftningen. Men som vi ser på Drejø i 1790'erne kunne lokalsamfundene allerede før deres udskiftning blive påvirket af tidens tendenser og på flere områder indføre rigslovgivningen. Men det er klart, at der først efter udskiftningen skete en massiv ændring i den lokale holdning til bylovene og fællesskabet. Herefter mistede bylaget sin praktiske funktion, men fortsatte dog på mange måder med at fungere - dog nu kun som en tradition og et samlingspunkt for byens sociale liv. Til sidst kom kongens lov til at stå over byloven.

Noter

1. Pastor Christian Knudsens *Samlinger til en familiehistorie*, 1. del, skrevet i tiden efter 10. juni 1862, s. 37-38. Erindringer om sognepræsten på Drejø 1818-1824, Hans Petersen. (Dansk Folkemindesamling, Drejø 1047, 1906/23): ”Ligesom Drejøboerne endnu er stive i at overholde de gamle skikke og vedtægter - paa Drejø hedder det: ”Byloven staar over kongens lov” - saaledes var det naturligvis ogsaa dengang [dvs. i fællesskabets tid]”. Citatet, der nævnes i teksten, er givetvis en drejøsk tale-måde fra før udskiftningen af Drejø og kan altså meget vel være fra tiden omkring 1792 eller tidligere.
2. Forskellige sider af den retsudvikling, der fandt sted på landet i 1700-tallet, er behandlet i adskillige værker og sammenhænge. Fx viste historikeren Claus Bjørn i sin bog *Bonde Herremand Konge* (1981), at bønderne selv var aktive i den udvikling, der ledte til udskiftningen og deres ændrede retsstilling. Lotte Dombrowsky behandlede i ”*Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...*” (1985) bredt retsopfattelsen blandt de fynske bønder omkring år 1800, bl.a. deres syn på voldshandlinger og æresbegreber, og Tyge Krogh undersøgte i *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800* (1987) lovgivningens udvikling på landet med udgangspunkt i befolkningsgrupper uden brugsret til produktionsmidler, fx husmænd og tyende. Mange danske landsbylove findes i kildesamlingen: Poul Bjerge, Thyge J. Søgaard og Aug. F. Schmidt: *Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskraaer, 1904-1938*. Det var kun i de tilfælde, hvor en forbyrdelse var meget grov, eller hvor evt. tvister ikke kunne løses i landsbyerne, at man gik til domstolene og hermed Danske Lov. Alle arkivalier, der er benyttet til denne undersøgelse findes på Landsarkivet i Odense, med mindre andet angives.
3. Otto Jonassen: *Drejø ”øen midt i verden”*, Skrifter for Svendborg & Omegns Museum, bind 28, 1989, s. 89.
4. Peder Tommerup: *Topographie over Drejø Sogn*, 1823, s. 61; Karl von Essen: *Mærkværdige Jordbrug i Danmark og Tydskland*, Odense 1807, s. 175.
5. Drejø Bylov (herefter forkortet DB), Samlingen Topografica nr. 28. Se desuden *Bonde og marked i 1700-tallet, Bol og by*, 1997:2 (temahæfte).

6. Fyns Bispearkiv, vitaprotokol, Jacob Christensen, 20/9 1788.
7. Fynbo Landsting, Dokumenter til Fynbo Landstings Justitsprotokol (herefter forkortet DLJ), Odense, 7/12 1792.
8. DB, nr. 5.
9. Jonasen: *Drejø* (se note 3), s. 118.
10. Sunds-Gudme Herredsfogeds arkiv, Dokumenter til Justitsprotokol 1792-1795 (herefter forkortet DJ), to stævninger, Toftgaard, Svendborg 29/6 1792.
11. Danske Lov, 6-20-2 og 6-21-2.
12. Sunds-Gudme Herreds Justitsprotokol (herefter forkortet TB), 8, 2/8 1792; 8/11 1792; 15/11 1792; 29/11 1792.
13. TB, 8, 2/8, 1792. Se endvidere Poul Meyer: *Danske Bylag*, 1949, s. 407-412.
14. DJ, Stævning mod bymændene, Toftgaard, 29/6 1792.
15. Bl.a. TB, 8, 2/8 1792; 8/11 1792.
16. TB, 8, 15/11 1792, m.fl.
17. DB, nr. 18, 19.
18. Tommerup: *Topographie* (se note 4), s. 45, 47.
19. DB, nr. 18.
20. TB, 8, 16/8 1792.
21. Von Essen: *Mærkværdige Jordbrug* (se note 4), s. 162.
22. TB, 7, 2/8 1792.
23. Drejø Præstearkiv (herefter forkortet DP), afskrift af TB, 10, 27/11 1792.
24. TB, 10, 27/9 1792; TB, 8, 16/8 1792.
25. DP.
26. TB, 7, 19/7 1792; DJ, Toftgaards spørgsmål, 19/7 1792.
27. Præstens tjenestepiger Sara Margrethe Schultz og Dorthe Maria Schultz bekræftede det. TB, 7, 19/7 1792.
28. DJ, Toftgaards spørgsmål nr. 6, 19/7 1792.
29. DLJ, spørgsmål nr. 5, afskrift af TB, 11, 15/11 1792.
30. DJ, Toftgaards spørgsmål nr. 7, 19/7 1792.
31. TB, 8, 19/7 1792. Hr. Christensen havde den dag en "*grönagtig Overkiortel*" på, hvilket for klarer det sidste skældsord.
32. DJ, pro memoria, Toftgaard, 16/8 1792.
33. TB, 8, 2/8 1792.
34. TB, 8, 2/8 1792. DJ, pro memoria, Toftgaard, Svendborg 27/9 1792.
35. DB, nr. 42.
36. TB, 8, 8/11 1792; 15/11 1792; 29/11 1792; 13/12 1792.
37. TB, 8, 15/11 1792.
38. TB, 8, 8/11 1792; 15/11 1792; 13/12 1792.
39. DLJ, Trøjels spørgsmål nr. 4, afskrift af TB, 11, 2/8 1792.
40. DB, nr. [63].
41. Findes i to næsten ens originaler: Brahesmin de Godsarkiv, X, Sager vedr. Aastrup og Drejø Kirker 1589-1807 (herefter forkortet BG) samt DP.
42. DP.
43. DP, bøndernes forligsforslag, Trøjel, Odense 9/3 1793. Her fremgår det, at disse kontrakter stadig var gyldige i 1793.
44. Danske Lov, 2-23-1 og 2-23-4.
45. BG.
46. DP.
47. DLJ, afskrift af TB, 11, 8/11 1792.
48. At *ofre* til præsten betyder, at man betaler ham en afgift for de kirkelige handlinger.
49. DJ, stævning, Toftgaard, Svendborg 8/10 1792.
50. TB, 11, 18/10 1792.
51. DLJ, afskrift af TB, 11, 8/11 1792.
52. TB, 11, 8/11 1792.
53. TB, 11, 15/11 1792.
54. Fynbo Landstings arkiv, Justitsprotokol 1779-1799: 19/12 1792 til 29/5 1793.
55. BG, brev, Drejø 17/11 1794.
56. DP.
57. BG, pro memoria, Drejø, 14/3 1793.
58. Retssagen mellem hr. Christensen og Drejøs gårdmænd er behandlet i Lotte Dombornowsky: "*Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...*", 1985, s. 71-73. Hun misforstår dog grunden til tvisterne og kommer slet ikke ind på tiendesagen.
59. TB, 11, 18/4 1793.
60. TB, 11, 16/5 1793.
61. TB, 7, 16/5 1793.
62. DP.
63. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, 1978, s. 284-85.
64. BG, Christensen, Drejø 17/11 1794.
65. DP.
66. Fyns Bispearkiv, Kollatser, Jacob Christensen sens kaldsbrev, dateret 21/7 1797.
67. DJ, stævning mod Drejøs bymænd, 29/6 1792. Ondskabsfuld betød skadefro eller drilagtig (*Ordbog over det danske Sprog*).